

15. Шибутани Т. Социальная психология / Пер.с англ. – М.: Просвещение, 1961. – С. 47–92.
16. DK / Oxford illustrated dictionary – London, Oxford: Dorling Kindersley limited & Oxford University Press, 2002. – P. 864.

The main tendencies, directions and priorities of the present-day studies of socialization have been analyzed theoretically. Principal problems and paradoxes characterizing this phenomenon have been generalized. The meaning of foreign language teaching in the context of elementary school pupils' socialization has been considered. The question of harmonization of elementary school pupils' social maturing by means of foreign language has been analyzed.

Key-words: socialization, adaptation, individualization, foreign language.

Отримано: 30.03.2010

УДК 159.923:130.122

В.П.Кутішенко

Взаємообумовленість процесів соціалізації та індивідуалізації особистості як складових її духовного розвитку

У статті висвітлено специфіку взаємозв'язку процесів соціалізації та індивідуалізації особистості на різних етапах онтогенезу як компонентів її духовного розвитку.

Ключові слова: соціалізація, індивідуалізація, духовний розвиток, вікова криза, мудрість, онтогенез, особистість.

В статье отображена специфика взаимосвязи процессов социализации и индивидуализации личности на разных этапах онтогенеза как компонентов её духовного развития.

Ключевые слова: социализация, индивидуализация, духовное развитие, возрастной кризис, мудрость, онтогенез, личность.

Постановка проблеми. Установка сучасного суспільства на досягнення матеріальних цінностей, задоволення власних егоїстичних потреб, а відповідно, орієнтація на сучасний ідеал успішної людини дуже часто виявляється хибною. Не секрет, що збільшується

кількість клієнтів, у яких є матеріальне благополуччя, але спостерігається втрата себе, незадоволеність життям. Очевидно, гостро постає проблема формування орієнтирів, при яких процес входження особистості у суспільство, прийняття його законів буде узгоджуватися з природою людини, становленням її індивідуальності і сприятиме духовному розвитку особистості. Саме необхідність появи цих орієнтирів зумовлює актуальність обраної нами проблеми.

Мета нашого дослідження полягає у визначенні специфіки взаємозв'язку процесів соціалізації та індивідуалізації особистості на різних етапах онтогенезу як складових духовного розвитку особистості через аналіз теоретичних підходів до означеної проблеми.

Результати теоретичного аналізу підходів до обраної нами теми.

Поняття соціалізації та індивідуалізації використовується майже у всіх роботах, які присвячені дослідженню закономірностей онтогенезу, проблемам особистості. До цієї теми зверталися ряд психологів, а саме: Е.Еріксон, Г.Тард, Т.Парсонс, Е.Фромм, О.Бодальов, О. Весна та інші. Однак проблема взаємозв'язку цих процесів на різних етапах онтогенезу, особливо у період дорослості, залишається не достатньо вивченою.

Аналіз психологічних джерел вказує на те, що ступінь взаємодії соціалізації та індивідуалізації особистості на кожному етапі онтогенезу має свою специфіку. Так, О. Весна вважає, що соціалізація та індивідуалізація – це два рівноправних, рівноцінних за ступенем дії процеси, але різних за спрямованістю. Соціалізація виступає як процес включення соціальних норм у суб'єктивне поле особистості, де неусвідомлене слідування нормам змінюється їх об'єктивацією, а потім інтеріоризацією. Індивідуалізація – це процес, який послідовно включає в себе усвідомлену відмову від слідування нормі-відокремленню, звернення до індивідуального неусвідомленого знання і, як результат, позначення образу з метою його передачі, включення в соціальне значення. Характер і зміст соціалізації та індивідуалізації людини якісно змінюється під впливом її розвитку як суб'єкта. У ранньому дитинстві лінії соціалізації та індивідуалізації мають відносну автономію. Зрілу особистість характеризує цілісність, інтегрованість, нерозривність соціалізуючої та індивідуалізуючої ліній двох компонентів єдиного процесу духовного розвитку [4].

Для Е.Еріксона соціалізація – це процес адаптації. Таке бачення сутності цього процесу знайшло відображення у його поглядах на перші стадії розвитку особистості, які співпадають із стадіями розвитку в теорії Фрейда. До засобів соціалізації автор відносить норми і цінності. Під цінностями Е.Еріксон розуміє певні екзистенціальні цінності, які формуються на кожній стадії у результаті

кризи. Реалізація цінностей призводить до об'єктивних суспільних наслідків. У відповідних соціальних ситуаціях ціннісна свідомість актуалізується і спрямовує поведінку людини більш значущим способом, ніж тільки вузько моральні, а тим паче естетичні цінності. Для Е.Еріксона система особистості стає однією із основних проміжних змінних при будь-якій оцінці впливу одного аспекту соціальної структури на інший [8].

Як стверджує відомий юнгіанський аналітик Джеймс Холліс процес соціалізації – це поступове розлучення людини з природним для неї відчуттям свого я. Життя проходить через чотири стадії, кожна із яких здатна визначити особистісну ідентичність. Перша ідентичність – дитинство – в основному характеризується залежністю Его від психологічної атмосфери, створеної батьківським світом. Сутність психологічної залежності полягає в ідентифікації дитини з її сім'єю. У дитинстві дитина інтерпретує тактильний і емоційний зв'язок або його відсутність як базові уявлення про життя, особливості батьківської поведінки як базові уявлення про своє я. Вона спостерігає, як дорослі взаємодіють із життям і інтеріоризує не тільки їх поведінку, але і установки щодо самої себе і оточуючого світу. Отже, при першій ідентичності всі дії розвертаються вздовж осі дитячо-батьківських стосунків. Друга ідентичність з'являється у пубертатному віці. Головна задача другого переходу полягає у закріпленні Его. У молодих людей вистачає сил покинути батьків, вступити у світ і боротися за виживання і задоволення своїх бажань. Чим гірші були стосунки з батьками, тим більш залежною буде відчувати себе людина у всіх інших відносинах. Перша дорослість, яка фактично може продовжуватися все життя, насправді є існуванням, що характеризується відсутністю глибини і унікальності, завдяки яким людина стає істинною індивідуальністю. Під час першої дорослості основною тенденцією розвитку є взаємодія між Его і зовнішнім світом. Его намагається спроектувати себе на світ і створити всередині його свій світ. Третя фаза становлення ідентичності, друга дорослість, настає тоді, коли людина, подолавши детермінуючу батьківську волю, батьківські комплекси і соціально-культурний конформізм, стає індивідуальністю. Вона може наступити тільки при руйнуванні тимчасових ідентичностей і смерті хибного Я. Четверта ідентичність у період пізньої дорослості полягає в умінні жити із усвідомленням таїнства смерті [15].

П.Бергер вважає, що піддаючись первинній соціалізації, індивід потрапляє в світ значущих інших людей і ідентифікує себе з ними як єдино можливими, конструюючи, таким чином, свій перший світ. Вторинна соціалізація починається тоді, коли є хоч незначний

соціальний розподіл знання в суспільстві, який виникає із-за розподілу праці, і впливає на характер процесу вторинної соціалізації [3].

Однак не можна описати розвиток особистості в процесі соціалізації без опису того впливу, якому піддається особистість від процесу індивідуалізації: специфіка соціалізації на кожному етапі визначається цим процесом.

На специфіку становлення “Я-концепції” і концепції “Іншої людини” та їх взаємообумовленість на різних вікових етапах онтогенезу звертала увагу Г. Абрамова. У своїх дослідженнях вона вказує на те, що якісні внутрішні зміни людини в різні вікові періоди життя характеризуються проявами змін в концепції “Іншої людини” і “Я-концепції”. Ці концепції є необхідними елементами психічної реальності і забезпечують її існування. В різні періоди життя людини ступінь диференціації “Я-концепції” і концепції “Іншої людини” є різною, що дозволяє виділити якісно своєрідні періоди в житті людини, об’єднані, однак, наявністю “Я” і “Інших людей”, а також взаємозв’язком між концепціями. Цей взаємозв’язок здійснюється через наявність моральних переживань, що відображають екзистенціальність життя людини серед інших людей. Розвиток концепції “Іншої людини” передбачає встановлення психологічної дистанції за ознакою диференціації інших людей на своїх (близьких) і чужих (далеких). Ця ознака диференційованості наповнюється конкретним змістом через збагачення досвіду взаємодії з конкретними іншими людьми. Кульмінацією в розвитку узагальненого знання про інших людей є збагачення їх сутнісних характеристик в понятті “людина”, що в подальшій життєвій історії буде визначати розуміння конкретних інших як своїх і чужих, визначати ступінь близькості з ними як зі своїми або чужими. Описання зміни змісту концепції іншої людини в історії індивідуального життя дозволяє аналізувати сприйнятливість людини до впливу, а також ступінь її автономності, незалежності від інших людей. На вершині свого розвитку людина досягає рівня переживання своєї totoжності зі всіма іншими людьми [1].

Особливий інтерес щодо взаємодії процесів соціалізації та індивідуалізації особистості як складових її духовного розвитку викликають кризові періоди дорослого життя людини.

Так, на думку Бернарда Лівехуда в перехідний період середини життя можливі такі варіанти особистісного розвитку: людина оцінює себе з позиції того, що вона досягла у зовнішньому світі, або ж із факту того, що зробила для інших. Саме у другому випадку наступає нова соціальна фаза, в якій можна передавати соціальний досвід. Він зауважує, що життєво-душевні імпульси слідує біологічному перебігу життя, духовно-душевні, навпаки, все більше відокрем-

люються від біологічної лінії життя, вони часто досягають кульмінації тоді, коли біологічні функції вже значно зменшилися. Хто в середині життя розвив у собі інтерес до мистецтва, науки, природи або соціальної дійсності, той має можливість все більше залучатися до духовно-душевної лінії життя. Завдяки зануренню у свій внутрішній світ людина починає налаштуватися на спокій старості, на її підвищену внутрішню активність, з якої в результаті виростає доброта [9].

Шихі Гейл вважає, що якраз період середньої дорослості є для особистості періодом звільнення від тиску зовнішніх обставин. Для неї відкривається найбільша свобода: свобода бути незалежною і самодостатньою в межах будь-яких взаємовідносин. Всі зміни в цей період розглядаються як рух від “нас” до “мене” [10].

На думку Джеймса Холліса криза середини життя це боротьба між соціалізованою особистістю і вимогами, які пред’являє самість. Головна ціль першої половини життя полягала у формуванні его-ідентичності. Її недостатня сформованість гальмує життя у другій половині, яке спонукає нас розвиватися і брати відповідальність за своє життя. Щоб вийти з кризи середини життя необхідно перестати сердитися на інших і взяти на себе повну відповідальність за свій духовний розвиток. Чим більше диференційованими ми стаємо як індивіди, тим більш різноманітними і глибокими будуть наші стосунки з оточуючими. Ми будемо найбільше корисні суспільству, якщо зможемо запропонувати йому дещо унікальне – нашу багату, повноцінну особистість. Прагнення до індивідуації – це самий кращий спосіб приносити користь суспільству і підтримувати індивідуацію інших людей. Так, з позицій автора, під час другої зрілості Его вступає в діалог із самістю. Самість можна визначити як телеологічне устремління організму. При переході до пізньої дорослості вирішується проблема самість – Бог, або самість – Космос, яка переходить межі таїнства індивідуального втілення [15].

Виходячи з логіки духовного розвитку людини в період дорослості, представники езотеричної психології стверджують, що ідеалом найвищого розвитку людини в даний час є інтегральне осягнення нею своєї природності і людяності, зв’язане із становленням унікальної особистісної самобутності, – відновлення зв’язку між загальним (трансцендентним, космічним, людським) і індивідуальним (особистісним) рівнями самосвідомості.

В езотеричній психології у всі часи існували два великі методологічні табори: персоналістів та імперсоналістів. Останні вважають, що мета духовного розвитку полягає в розчиненні одиничного в загальному. Особистісна самосвідомість протистав-

ляється тут, як несправжнє, надособистісному – космічному або трансцендентному. Позиція персоналістів може бути виражена християнською формулою: навіть осягаючи свою нероздільність із загальним, індивідуальна істота не розчиняється в ньому, не покидає особистісного рівня самосвідомості. Особистісна самосвідомість є лише одним з рівнів самосвідомості, з другого боку, надособистісні рівні самосвідомості не заперечують особистісного [6].

Трансперсоналізація – це не деперсоналізація, це вихід за межі, обкреслені особистісним рівнем самосвідомості, а не скасування останнього. Коли відчуття роз'єднання з буттям, природою і суспільством, властиве особистісному рівню самосвідомості, доповнюється відчуттям нероздільності – це і є збагнення. Залежно від характеру цієї нероздільності можна говорити про трансцендентну, космічну і людську самосвідомість як про інтегральну самосвідомість, в якій людина осягає себе конкретно-загальною особистістю, що воз'єднала психологічний зв'язок з своїми витоками: з своїм буттям, природною і суспільною надособистісною сутністю. Відправним пунктом процесу духовного розвитку може бути лише добра особистісна самосвідомість, що сформувалася, шляхом гострого переживання своєї самотності і свого протистояння всьому іншому, більше того, – що переконалася в значущості такого протистояння. Ціннісна криза якраз і свідчить про те, що особистісна самосвідомість, досягла певного рівня свого розвитку і готова до переходу в нову якість [5; 6; 12].

Для особистісної самосвідомості ідея власної соціальної обумовленості органічно не прийнятна, оскільки її психологічна функція, як вже мовилося, носить прямо протилежну спрямованість і полягає саме в тому, що виокремлює людину з соціального середовища Але для людини, що осягнула традиційні надособистісні рівні своєї істоти, людська самосвідомість представляється продовженням єдиного логічного і психологічного ряду, який поєднує абстрактно-загальне чисте буття з конкретним екзистенціальним буттям унікальної і неповторної людини, закинutoї в світ таких же унікальних і неповторних істот, як вона сама [6].

На всіх стадіях свого індивідуального розвитку люди прагнуть бути етичними і добрими, але, мабуть, лише досвід зрілої людини і мудрість, народжена з нього, є запорукою однозначної відповіді на запитання про те, навіщо бути моральним. Без безпосереднього усвідомлення єдності особистості зі всіма людьми і всім життям можна тільки намагатися придумувати способи виправдання морального життя, розглядаючи і зіставляючи ідеї справедливості і точки зору різних людей. Дослідник морального розвитку Лоуренс Кольберг

зробив висновок про те, що навіть найвищий рівень аргументування справедливості не може адекватно обґрунтувати необхідність людини бути справедливою, моральною в явно несправедливому світі. Моральна орієнтація заснована на певного роду трансцендентальному або містичному досвіді – безпосередньому переживанні рівня, на якому внутрішня сутність людини і всесвіт виявляються єдиним [12].

З позиції Р. Ассаджіолі внутрішнє переживання духовного Я і його інтимний союз з особистісним Я дає відчуття розширення внутрішнього простору, універсальності і впевненості, що внутрішній світ певним чином дотичний до божественної природи. В релігійних доктринах можна знайти цьому підтвердження, як і тому, що людина здатна добровільно обирати свій шлях життя [2].

Зокрема, Преподобний Макарій Великий говорив: “...Залишилась в людині свобода, яку Бог дав їй спочатку. Як досконалий не прив’язаний до добра, так не прив’язаний і до зла гріховний. Ти вільний, і якщо хочеш загинути то природа твоя змінюється. Хто хоче, той і покірний Богу, і йде шляхом правди, і володіє помислами; тому що розум цей є протиборник і твердим помислом може перемогти гріхове прагнення” [7, с. 38].

Для створення адекватної картини про розвиток особистості, говорить Ролло Мей, ми повинні брати до уваги ту напругу, яка існує в людській природі між тим, що вона є, і тим, ким вона повинна бути, або, точніше, протиріччя між егоцентризмом (егоїстичними мотивами людських рішень) і соціальним інтересом (безкорисним відгуком на потреби інших)[14].

Джон Перрі зазначає, що шлях процесу духовного оновлення особистості, який починається з домінування образів і почуттів престижу і влади, що частково компенсують принижений образ себе, невисоку думку про себе, лежить через активізацію мотивацій і призводить до милосердя і співчуття [10].

С. Белорусов, аналізуючи проблему духовного зростання особистості, вказує на те, що можливі три смерті людини: біологічна – припинення фізіологічних функцій організму; соціальна – непоправима втрата свого місця в суспільстві; духовна – свідомий крок до заперечення себе, світу і Бога. Автор зазначає, що в процесі онтогенезу саме період зрілості передбачає максимальну свободу людини з її максимальною відповідальністю, тобто це період найвищої інтегрованості процесів соціалізації та індивідуалізації особистості як компонентів єдиного процесу її духовного розвитку [11].

Зріла особистість через взаємодію процесів соціалізації та індивідуалізації досягає повного і ясного усвідомлення сутності

людини і своєї власної вищої природи. Мудрість, як новоутворення зрілого віку, дає нам можливість жити в гармонії з іншими і співчуттям до них. Ці ідеї знайшли підтримку у вчених, які дійшли висновку, що мудрі люди, яких вони досліджували, виходять за межі особистих амбіцій і звертаються до колективних або універсальних проблем. Якраз на останній стадії дорослості з'являється мудрість, яка закономірно проявляється в служінні іншим [1;10;13].

Висновки

– Процеси соціалізації та індивідуалізації особистості – це взаємопов'язані, рівноцінні сторони єдиного процесу духовного розвитку особистості. Взаємозв'язок цих процесів на кожному віковому етапі становлення особистості має свою специфіку.

– На початкових етапах онтогенезу особистості лінії її соціалізації та індивідуалізації взаємопов'язані між собою, хоча і мають відносну автономію. У дитинстві сутність соціалізації полягає в ідентифікації дитини з батьківською сім'єю. Риси сімейної субкультури зумовлюють індивідуальність дитини, яка в майбутньому, залежно від її характеристик, буде трансформуватись у прагнення до різних соціальних ролей, до прояву себе серед інших. Особливості процесу соціалізації дитини здійснюють неабиякий вплив на розвиток її індивідуальності у підлітковому віці, і навпаки. Гарні сімейні умови – це ті, що спрямовані на розвиток цілісності “особистість-індивідуальність”, ті, які роблять дорослу людину незалежною. Чим краще в сімейному спілкуванні були забезпечені базові потреби дитини, тим самостійнішою вона стане в дорослому житті, а грані її – самотнішими.

– Зрілу особистість характеризує цілісність, інтегрованість процесів соціалізації та індивідуалізації як компонентів єдиного процесу її духовного розвитку. Становлення індивідуальності в дорослому житті призводить до того, що чим краще особистість себе знає, чим більш вільна у вчинках, тим більший зв'язок з іншими і відповідальність за них вона переживає, більшу користь їм можемо принести. Шлях вирішення кризи пошуку себе в період середини життя, повернення до себе істинного призводить до розуміння того, що саме у добровільному служінні іншим людям найкраще проявлятимуться грані людської індивідуальності. Такий підхід дорослої людини до життя зумовлює появу у зрілому віці усвідомлення можливості жити в гармонії з іншими, здатності виходу за межі особистих амбіцій і звернення до колективних або універсальних законів, що, в свою чергу, призводить до розуміння внутрішньої сутності людини як духовної одиниці, яка виходить за межі лише соціального існування.

Список використаних джерел

1. Абрамова Г.С. Практикум по возрастной психологии: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – 320 с.
2. Ассаджжиоли Р. Самореализация и психологические потрясения // Гроф Ст. Духовный кризис. – М., 1995. – С.42-61.
3. Бергер П., Луман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат о социологии знания. – М., 1995. – С. 212.
4. Весна Е.Б. Психологические закономерности и механизмы процесса социализации-индивидуализации в онтогенезе: Дис...д-ра психол. наук: 19.00.13: Москва, 1998. – 397 с.
5. Губин В.Д. Проблема “творческой личности” в восточной философской традиции “духовного наставничества” / Сборник научных трудов: Философия зарубежного востока о социальной сущности человека. – М.: МГУ, 1986. – С. 136-156.
6. Данченко В. Очерки эзотерической психологии эпохи развитого социализма // Вопросы саморазвития человека. – Вып. 2. – К., 1990. – С. 118-135.
7. Добротолубие 1. – Изд-во: ЗАО “Тираж-51”, 2004. – 782 с.
8. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб.: Ленато, АСТ, 1996. – 592 с.
9. Ливехуд Бернад. Кризисы жизни – шансы жизни. – Калуга, 1994. – С. 41-92.
10. Психология возрастных кризисов: Хрестоматия / Сост. К.В.Сельченко. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2001. – 560 с.
11. Психология старости: Хрестоматия. – Самара: Изд.дом БАХРАХ-М, 2004. – С. 695-718.
12. Уолш Р. Основания духовности. – М.: Академический Проект, 2000. – С. 3-56.
13. Мейстар Экхарт. Духовные проповеди и размышления. – М., 1912. – С. 16.
14. Мэй Р. Искусство психологического консультирования – М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2001. – 251 с.
15. Холлис Джеймс. Перевал в середине пути: Как преодолеть кризис среднего возраста и найти новый смысл жизни / Перс англ. – М.: Когито-Центр, 2008. – 208 с.

The article highlights the specifics of the relationship of processes of socialization and individualization of the personality on different stages of ontogenesis as components of her spiritual development.

The key word: socialization, individualization, spiritual development, age-dependent crisis, wisdom, ontogenesis, personality.

Отримано: 12.03.2010